

Polarisatie in het Nederlandse debat over vrouwenbesnijdenis

Van tijd tot tijd laait het maatschappelijk debat over vrouwenbesnijdenis weer even in alle hevigheid op in Nederland. Zo ook weer afgelopen januari. Aanleiding was het omstreden voorstel van VVD-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali. Om een einde te maken aan illegale meisjesbesnijdenissen bepleitte zij een jaarlijkse verplichte medische controle voor migrantenmeisjes uit zogeheten 'risicolanden' (Somalië, Eritrea, Soedan, Egypte) en een meldplicht voor artsen, zodat tot strafrechtelijke vervolging van de schuldigen kan worden overgegaan. Het voorstel diende primair 'rechtshandhaving'; vooral via die weg moest de reeds bij wet verboden meisjesbesnijdenis worden voorkomen (Hirsi Ali, 2004a).

Met dit voorstel nam Hirsi Ali expliciet stelling tegen de aanbevelingen uit een recent onderzoek naar vrouwenbesnijdenis verricht door de Vrije Universiteit in opdracht van het kabinet, dat aan de hand daarvan zijn standpunt ten aanzien van beleid wilde bepalen. In het onderzoeksrapport *Strategieën ter voorkoming van besnijdenis bij meisjes* werd geadviseerd het bestaande preventieve beleid van voorlichting, educatie, dialoog en 'empowerment' voort te zetten. 'There is a need for more information and education on this issue' aldus het rapport over de gezondheidsrisico's van vrouwenbesnijdenis. Wel raadden de onderzoekers aan het bestaande beleid coherenter te maken en te verbeteren, onder andere door sleutelfiguren uit de gemeenschappen, zoals imams, bij de voorlichtings- en educatieacti-

viteiten te betrekken (Van der Kwaak, Bartels, De Vries & Meuwese, 2003). Hirsi Ali's voorstel daarentegen stuurde juist af op een breuk met het bestaande beleid. Niet meer voorlichting en discussie, maar opsporing en bestraffing van het delict verhinderen overtreding van het wettelijk verbod op meisjesbesnijdenis, zo meende Hirsi Ali.

Het voorstel van Hirsi Ali riep veel weerstand op, en niet alleen bij de doelgroep die protesteerde tegen een gedwongen medische inspectie van de geslachtsdelen van hun dochters die als uiterst vernederend en stigmatiserend werd ervaren. Het voorstel stuitte ook bij Nederlandse en Somalische hulpverleners en bij artsen op veel verzet, zo bleek tijdens de openbare studiedag over vrouwenbesnijdenis in Felix Meritis op 6 februari. Ten slotte ontbeerde het voorstel ook de steun van vrijwel alle andere politieke partijen. Uiteindelijk werd het voorstel van Hirsi Ali integraal afgewezen, met als officiële motivatie dat zo'n controlesysteem 'niet werkbaar is' en 'te veel kost' (*de Volkskrant*, 2004b; *NRC Handelsblad*, 2004).

In deze bijdrage wil ik ten eerste nagaan of de positie van Hirsi Ali inzake vrouwenbesnijdenis wel zo fundamenteel verschilt van de positie van de verdedigers van het bestaande beleid als zij doet voorkomen. Mijn stelling is dat Hirsi Ali een oude, valse tegenstelling in het debat over vrouwenbesnijdenis nieuw leven inblaast, waardoor de discussie over beleid ten aanzien van vrouwenbesnijdenis ernstig vertroebeld wordt. Ik zal, ten tweede, de verschil-

lende beleidsopties evalueren aan de hand van hun verwachte effecten en hun inhoudelijke rechtvaardiging.

Polarisatie

Wie het Nederlandse debat over vrouwenbesnijdenis door de jaren heen heeft gevolgd kan constateren dat er steeds twee benaderingen ter bestrijding van vrouwenbesnijdenis worden onderscheiden. Deze twee benaderingen worden doorgaans gekoppeld aan theoretisch-normatieve posities die tegengesteld aan elkaar lijken. Deze tegenstelling wordt wel beschreven in termen van 'mensenrechtenaanhangers' versus 'cultuurrelativisten' (Van Doorn, 2004). Aan de ene kant staan degenen die menen dat de overheid *princiepelijk* stelling moet nemen tegen praktijken die de rechten van vrouwen schenden, zoals vrouwenbesnijdenis. Het belang dat de betrokken migranten zelf toekennen aan de praktijk is daarbij feitelijk irrelevant. Het gaat erom dat een liberale rechtsstaat geen praktijken mag toelaten die in strijd zijn met zijn fundamentele principes. Op grond van dat uitgangspunt moet de overheid streng optreden tegen vrouwenbesnijdenis. Daartoe ligt de nadruk op *handhaving van het wettelijk verbod* van vrouwenbesnijdenis, op *bestrafning*. In deze optiek is vrouwenbesnijdenis vooral een zaak voor justitie en politie. Ik beschouw Hirsi Ali als exponent van deze 'juridische' benadering. Aan de andere kant staan degenen die meer *pragmatisch* redeneren. Zij menen dat illegale meisjesbesnijdenissen het beste kunnen worden voorkomen met behulp van voorlichting, educatie, discussie, en ondersteuning ('empowerment'). Bestrafning heeft geen prioriteit voor beleid dat *preventie* vooropstelt. Juridische maatregelen hebben hier dan ook slechts een ondersteunende functie (Van der Kwaak et al., 2003). Hier wordt de weg van overreding, en niet van dwang bewandeld, in de veronderstelling dat graduele culturele hervorming het meest effectief en haalbaar is om vrouwenbesnijdenis te voorkomen. Anders dan bij de eerste 'juridische' strategie, wordt in deze 'culture-

le' strategie juist aansluiting gezocht bij de ideeën die de migrantenvrouwen zelf hebben over het belang van besnijdenis, wat aanknopingspunten biedt voor culturele hervorming. In deze optiek, die in feite de rationale is van het tot nu toe gevoerde anti-vrouwenbesnijdenisbeleid, is vrouwenbesnijdenis vooral een zaak van gezondheidszorg en hulpverlening.

Nu kunnen we constateren dat vertegenwoordigers van beide benaderingen de neiging hebben om de eigen benadering af te zetten tegen het alternatief. Zo kritiseert een van de VU-onderzoeksters Hirsi Ali's voorstel tot strafbaarstelling bijvoorbeeld als 'een gepasseerd station', en verwacht zij van 'de eenzijdige nadruk op bestraffing' slechts averechtse effecten (Van der Kwaak, 2004). Maar het is Hirsi Ali die sterk polariseert tussen beide benaderingen. Nu is dit voor een politica uiteraard niet zo vreemd, en is dit deels ook haar kracht, maar in dit geval is die polarisatie oneigenlijk en staat zij de discussie over beleid ten aanzien van vrouwenbesnijdenis in de weg.

Hirsi Ali redeneert daarbij als volgt. Zij stelt, ten eerste, dat vrouwenbesnijdenis 'genitale verminking' is (Hirsi Ali, 2004a). Als strijdig met de fundamentele waarden en (grond)rechten van vrouwen vraagt deze praktijk in haar optiek om een principiële stellingname van de overheid. Aangezien het hier een moreel verwerpelijke praktijk betreft, die een ernstig delict oplevert – 'zware kindermishandeling met voorbedachte rade' –, verschaft dit de overheid, ten tweede, de rechtvaardiging voor 'streng' en verregaand overheidsoptreden. Daarbij is gebruik van dwang toegestaan en moeten fundamentele rechten tijdelijk worden 'opgeschort' (Hirsi Ali, 2004a.). De bescherming van individuele rechten en respect voor fundamentele liberale waarden vereisen dit nu eenmaal. Ten slotte claimt ze dat een dergelijke harde aanpak zeer effectief is: 'het biedt maximale resultaten als het gaat om de rechtshandhaving en het voorkomen van deze afschuwelijke praktijken' (Hirsi Ali, 2004a). Een regering die besluit om het bestaande beleid van voorlichting en educatie

voort te zetten weigert in haar optiek principiële stelling te nemen tegen vrouwenbesnijdenis en kiest in feite 'voor voortzetting van een gedoogbeleid met betrekking tot een ernstig misdrijf', aldus Hirsi Ali (2004a). Elders stelt ze dat miskenning van het leed dat moslimvrouwen door hun cultuur wordt aangedaan, voortkomt uit misplaatste 'angst om racisme aan te wakkeren' en 'te stigmatiseren' (Hirsi Ali, 2002a, p. 51; 2002b). Volgens Hirsi Ali leidt het 'wegkijken' van het leed, dat culturele tradities zoals vrouwenbesnijdenis vrouwen en meisjes berokkent, ertoe dat de belangen van die meisjes worden opgeofferd aan een beleid van 'goede bedoelingen'. Dit gaat er ten onrechte vanuit dat 'het bespreekbaar maken' van vrouwenbesnijdenis een einde kan maken aan de traditie (Hirsi Ali, 2002b). In dit verband is haar 'Open brief aan burgemeester Job Cohen', geschreven in een andere context, verhelderend (Hirsi Ali, 2004b). Daarin licht ze haar visie op de effectiviteit van een 'dialogue' met moslims toe. In dit stuk stelt ze dat beleid dat moslims tegemoet treedt, op pragmatische gronden niet werkt, omdat het miskent hoe fundamenteel anders moslims denken. De 'ware moslim', zo stelt ze, is de orthodoxe moslim, die in discussies met vertegenwoordigers van de Nederlandse overheid wel doet alsof hij bereid is om zijn cultuur aan te passen aan de eisen van de liberale rechtsorde, maar in werkelijkheid onverkort vasthoudt aan de eigen, anti-liberale, normen en waarden (Hirsi Ali, 2004b).

Haar overtuiging dat een vrouwenbesnijdenisbeleid van voorlichting en dialoog zich niet laat leiden door fundamentele liberale beginselen en rechten maar door 'goede bedoelingen', brengt Hirsi Ali ertoe dit beleid 'vrijblijvend' en 'soft' te noemen (*de Volkskrant*, 2004a). Haar (dis)kwalificatie van dat beleid als 'gedoogbeleid' impliceert dat het huidige beleid weliswaar erkent dat vrouwenbesnijdenis in strijd is met de waarden en normen van de liberale rechtstaat, maar dit niettemin oogluikend toestaat (Hirsi Ali, 2004a). Zij verklaart dit 'wegkijken' uit misplaatste angst om te stigmatiseren, en uit

respect voor andere culturen. In haar optiek kan dergelijk 'gedoogbeleid' – uiteraard – besnijdenis niet voorkomen, dat lukt alleen beleid dat handhaving van het recht nastreeft.

Aldus schiet het bestaande anti-vrouwenbesnijdenisbeleid volgens Hirsi Ali niet alleen strategisch tekort, omdat beleid van voorlichting en 'dialogue' niet helpt – niet *kan* helpen – om culturele tradities van moslims in overeenstemming te brengen met liberale principes, maar het schiet ook moreel ernstig tekort, omdat het toestaat dat fundamentele liberale rechten en beginselen worden verkwanseld ('cultuurrelativisme').

Een valse en onvruchtbare tegenstelling

Mijn kritiek richt zich op Hirsi Ali's bevestiging van de valse tegenstelling tussen een beleid van voorlichting en discussie dat gemotiveerd zou zijn door 'cultuurrelativisme' enerzijds, en een beleid van bestraffing dat gemotiveerd zou zijn door respect voor 'mensenrechten' anderzijds. Dit is een valse tegenstelling, wat wordt geïllustreerd door haar eigen redenering. Daarin veronderstelt ze ten onrechte een verband tussen de morele veroordeling van een praktijk en een zeker type beleid. Zij stelt immers dat 'streng' en vergaand overheidsoptreden uit de morele veroordeling van de praktijk volgt ('genitale verminking'), en claimt voorts dat die aanpak effectiever zou zijn dan minder vergaand ('soft') beleid dat noodzakelijk volgt uit het ontbreken van een principiële stellingname. Dergelijke polarisatie is onhoudbaar; alsof degenen die haalbaarheid voorop stellen en compromissen sluiten, zich niets gelegen laten liggen aan morele principes – en vrouwenbesnijdenis bijvoorbeeld niet moreel verwerpelijk vinden. En omgekeerd: alsof degenen die vanuit principes redeneren, haalbaarheid niet belangrijk zouden vinden. Dit polaire denken miskent dat een moreel oordeel over vrouwenbesnijdenis stap één, en beleid ontwikkelen stap twee is. Om redenen die vooral met de inschatting van de *overall* gevolgen van beleid te maken heb-

ben, is beleid nu eenmaal niet de directe uitdrukking van een moreel standpunt (vergelijk Nieuwenburg, 2001). Anders dan sommigen suggereren, gaat het actuele debat over vrouwenbesnijdenis dan ook niet over verschillende normatieve posities ten aanzien van vrouwenbesnijdenis, maar over acceptabele en onacceptabele strategieën ter bestrijding ervan (Van Doorn, 2004). Polarisatie van de verschillende benaderingen op andere dan strategische gronden is oneigenlijk. Hirsi Ali doet dat laatste door voorstanders van beleid van voorlichting en dialoog moreel in diskrediet te brengen om vervolgens voor de eigen strategie het morele gelijk op te eisen. Het is ook onvruchtbaar voor de discussie over vrouwenbesnijdenisbeleid.

Hierdoor dreigen we namelijk uit het oog te verliezen waar het in essentie om gaat in deze discussie, en dat is: *wat willen we eigenlijk bereiken met beleid ten aanzien van vrouwenbesnijdenis?* Willen we een politiek *statement* maken, een signaal afgeven dat met 'onze waarden en normen' niet te sollen valt? Of willen we dat vrouwenbesnijdenis wordt 'uitgeroeid', en wel meteen? (Hirsi Ali, 2004a). Of willen we, concreter en meer bescheiden, dat het beleid zich richt op het bestrijden van de pijn en de gevolgen die de ingreep heeft voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de meisjes?

Wijs en rechtvaardig beleid

Als de overheid het laatste zou nastreven, en daarvoor zou ik willen pleiten, dan moet het beleid ook daarop gericht zijn. Dan is het de vraag welke maatregelen en methodes het meest effectief zijn om migrantenmeisjes de pijn en schade van besnijdenis te besparen, en niet zozeer hoe de praktijk uit te roeien. Een tweede, niet minder belangrijke vraag is dan hoe we de belangen van de migrantenmeisjes kunnen beschermen en tegelijkertijd hun (grond)rechten en die van hun ouders kunnen respecteren. Zoals Hirsi Ali ook steeds betoogt, mogen de rechten van allochtone meisjes en vrouwen immers niet minder goed beschermd worden dan die van autochtonen. Vanuit dat

oogpunt is de ongelijke behandeling van een bepaalde groep allochtone burgers (moslims) speciaal voor dit doel, op grond van louter vermoedens of verdenking geen optie. Net zomin als het tijdelijk 'opschorten' van andere grondrechten, zoals het recht op lichamelijke integriteit en autonomie, dat is, aangezien het 'strengere' beleid die nu juist wil beschermen. Hier wordt het ene onrecht vervuld voor het andere. Anders dan Hirsi Ali in de toelichting op haar voorstel stelt (2004a), kan een zeker gewenst beleidsresultaat een dergelijke grove inbreuk op grondrechten *niet* rechtvaardigen. Ook voor haarzelf geldt dat 'goede bedoelingen' niet per se goed beleid maken.

Maar als zo'n verplichte controle en bestrafing illegale meisjesbesnijdenis nu voorkomt, rechtvaardigt dit zo'n beleid dan niet afdoende? Welnu, de effectiviteit die Hirsi Ali claimt voor haar aanpak is allesbehalve bewezen. Veel hulpverleners (in Nederland en daarbuiten), die betrokken zijn bij anti-vrouwenbesnijdeniscampagnes, wagen het effect van het strafbaar stellen van vrouwenbesnijdenis te betwijfelen (Rosenberg, 2004). Onderzoek onder Nederlands-Somalische vrouwen wijst ook uit dat het afschrikwekkend effect van strafrechtelijke vervolging op vrouwen die vastbesloten zijn om hun dochters te laten besnijden, zeer gering is (Bartels & Haaijer, 1992, 1995). Daarvoor zijn de belangen die op het spel staan voor de moeders en hun dochters te groot. (Zoals de overtuiging dat een onbesneden dochter 'onrein' is, zij daardoor sociaal geïsoleerd dreigt te raken, en geen huwelijk meer aan kan gaan met een clangenoot, met als gevolg dat ze kinderloos zal blijven.) (Bartels & Haaijer, 1992, 1995; Slomp 2000). Sterker nog, deskundigen en hulpverleners vrezen dat strafbaarstelling ave-rechts werkt. Besnijdenis dreigt er namelijk weer door in de taboesfeer te komen, waardoor de discussie met de vrouwen in de kiem dreigt te worden gesmoord, terwijl die zo belangrijk is om culturele hervorming op gang te brengen. (Hierin kan immers worden gewezen op het verband van gynaecologische klachten en besnijde-

nis, en kan ook de opvatting dat besnijdenis een religieuze verplichting is ter discussie worden gesteld). Naar verwachting zal de praktijk als gevolg van taboeïsering 'ondergronds' doorgaan, met voorspelbaar schadelijke gevolgen voor meisjes die in het diepste geheim illegale besnijdenis ondergaan. De kans is bijvoorbeeld groot dat als zich nadien complicaties en infecties voordoen, een bezoek aan de dokter wordt vermeden uit angst dat deze aangifte zal doen.

Bovendien, als we de betrokken Somalische en Nederlandse hulpverleners en artsen mogen geloven, werpt het bestaande beleid van voorlichting en discussie wel degelijk vruchten af. Zij stellen dat onwetendheid van de vrouwen, die een grote rol speelt bij vrouwenbesnijdenis, wordt weggenomen door het beleid. (De vrouwen leren bijvoorbeeld inzien dat er een causaal verband bestaat tussen besnijdenis en hun gynaecologische klachten). Ook worden de vrouwen zich ervan bewust dat er officieel geen religieuze rechtvaardiging is voor het gebruik, in het bijzonder niet voor de meest vergaande vormen ervan. Onder invloed van voorlichting en discussie stellen veel vrouwen hun opvattingen over de ingreep bij, aldus hulpverleners.

Nu kunnen we ons met Hirsi Ali afvragen of voorstanders van voorlichting en educatie niet een te rooskleurig beeld schetsen van de effectiviteit van voorlichting en discussie. Zelfs als migrantenvrouwen er zelf van overtuigd raken dat besnijdenis *formeel* geen religieuze plicht is en dat het schadelijk is voor de gezondheid, dan nog hoeft dit niet tot afschaffing van de praktijk te leiden. Deze vervult immers tal van belangrijke sociale functies. Bovendien moeten de vrouwen nog de druk van familieleden die eisen dat ze hun dochters laten besnijden kunnen weerstaan (zie Bartels & Haaijer, 1992, 1995; Obiora, 1997; Slomp, 2000). De cruciale vraag is of vrouwen zullen afzien van besnijdenis, terwijl de sociale en religieuze belangen erbij voorlopig nog onverminderd groot zijn, en daarmee ook de sancties die staan op het

opgeven van de traditie (Obiora, 1997). Kortom, er is weinig met zekerheid te zeggen over de effectiviteit van voorlichting en educatie met betrekking tot feitelijke hervorming van de culturele traditie, we beschikken domweg over onvoldoende informatie.¹ Wat dat betreft is de scepsis van Hirsi Ali over de effectiviteit van dergelijk beleid voor het voorkomen van de praktijk – en überhaupt over de meetbaarheid daarvan – volkomen terecht (Hirsi Ali, 2004a). Dit laat echter onverlet dat er evenmin enig bewijs is voor de effectiviteit van de 'harde aanpak' die zij zelf voorstaat. Ook daarom is deze geen goed alternatief voor de tot nu gevolgde strategie.

Afsluitend kunnen we stellen dat gedwongen medische controle van een bepaalde categorie inwoners van Nederland op grond van slechts een vermoeden, met het oog op een gewenst maar onbewezen beleidseffect, niet goed te verdedigen is. Beleidsmatig niet, omdat er geen enkele aanwijzing is dat beleid dat rechtshandhaving nastreeft illegale meisjesbesnijdenis beter helpt te voorkomen dan minder vergaand beleid dat is gericht op graduele culturele hervorming. En moreel en juridisch niet, omdat de 'harde aanpak' zich niets gelegen laat liggen aan de fundamentele (grond)rechten die het juist wil beschermen, omwille van een gewenst maar ongewis beleidsresultaat. Hoewel Hirsi Ali een punt heeft, namelijk dat het beleid van voorlichting en educatie illegale meisjesbesnijdenis niet heeft weten te voorkomen en dit reden voor een grondige herziening van dat beleid is, kunnen we niet uittesten wat haar aanpak feitelijk oplevert. Zolang een 'paradigmatische wending' in het anti-vrouwenbesnijdenisbeleid voorlopig niet in het verschiet ligt en het toestaan van een symbolische vorm van vrouwenbesnijdenis taboe is, rest ons weinig anders dan te wachten. Te wachten op de nieuwe, creatieve plannen voor een controlesysteem die de Tweede Kamer heeft aangekondigd, terwijl we tegelijkertijd afwachten wat het afschrikwekkend effect is van het herziene juridisch

beleid.² Hierin geldt strafbaarstelling ook voor illegale besnijdenissen die plaatsvinden in het buitenland waar geen wettelijk verbod op vrouwenbesnijdenis geldt, zoals in Somalië. Dat heeft het debat inmiddels wel opgeleverd.

Odile Verhaar

Noten

1. De informatie waarover we wel beschikken is dat slechts enkele vrouwen door voorlichting en discussie afzien van de besnijdenis van hun dochters, en dat het gros van de vrouwen vastbesloten is om hun dochters te laten besnijden, en alleen als het echt niet anders kan genoeg zouden nemen met lichtere vormen van vrouwenbesnijdenis (Bartels en Haaijer, 1992, 1995). Dit verschaft eerder argumenten voor ander beleid: beleid dat de lichtste vorm van besnijdenis toestaat, een oppervlakkige incisie in de clitoris. Dergelijk beleid, dat in Nederland in 1992 reeds door de regering in overweging is genomen maar is afgewezen, zou ook beter aansluiten bij de ontwikkelingen in de landen van herkomst dan algehele afschaffing van de traditie. Daar raken namelijk lichtere vormen van besnijdenis steeds meer in zwang als gevolg van de ook daar inmiddels gevoerde discussie over de gezondheidsrisico's. De ervaring van degenen die in Afrika campagne voeren tegen vrouwenbesnijdenis leert dat eerst wordt overgaan op lichtere vormen alvorens de traditie in haar geheel wordt opgegeven (Alemneh, 2003). De discussie hierover valt buiten het bestek van dit stuk, deze voer ik elders (Saharso en Verhaar, te verschijnen).
2. zie noot 2.

Literatuur

- Alemneh, A. (2003). Besnijdenis moet worden bestraft. *de Volkskrant*, 8 februari.
- Bartels, K. & Haaijer, I. (1992, 1995). 's Lands wijs, 's lands eer? *Vrouwenbesnijdenis en Somalische vrouwen in Nederland*. Rijswijk: Onderzoeksrapport WVC. (Heruitgegeven als *Vrouwen-*

besnijdenis en Somalische vrouwen in Nederland. Utrecht: Stichting Pharos.)

- Doorn, J.A.A. van (2004). Vooruitgang. *HP/de Tijd*, 13 februari.
- Hirsi Ali, A. (2002a). *De Zoontjesfabriek. Over vrouwen, islam en integratie*. Amsterdam/Antwerpen: Augustus.
- Hirsi Ali, A. (2002b). Durf te botsen. *de Volkskrant*, 11 april.
- Hirsi Ali, A. (2004a). Besnijdenis mag niet worden gedoogd. *de Volkskrant*, 7 februari.
- Hirsi Ali, A. (2004b). Open brief aan burgemeester Job Cohen. *Trouw*, 6 maart.
- Kwaak, A. van der, E. Bartels, F. de Vries & S. Meuwese (2003). *Strategieën ter voorkoming van besnijdenis bij meisjes. Inventarisatie en aanbevelingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Medisch Centrum.
- Kwaak, A. van der (2004). Besnijdenis: 'Voorstel Hirsi Ali onhaalbaar'. *Ad Valvas*, 29 januari.
- Nieuwenburg, P. (2001). *Ethiek in het openbaar bestuur*. Bussum: Coutinho.
- Hoogervorst: geen controle op besnijdenis, (2004). *NRC Handelsblad*, 17 februari.
- Obiora, L.A. (1997). Bridges and Barricades: Rethinking Polemics and Intransigence in the Campaign against Female Circumcision. *Case Western Reserve Law Review*, 47 (2), 275-389.
- Rosenberg, E. (2004). Vechten tegen vooroordelen over besnijdenis. Somalische hulpverleners vrezten gevolgen voorstellen Donner en Hirsi Ali. *NRC Handelsblad*, 6 maart.
- Saharso, S. & Verhaar, O. (te verschijnen). *Over cultuur, tolerantie en vrouwelijke autonomie*.
- Slomp, J. (2000). 'Mevrouw Verstand moet naar moskee op de hoek'. *Trouw*, 15 juni.
- VVD: extra inspectie tegen besnijdenis (2004). *de Volkskrant*, 22 januari.
- Verdonk: controle op besnijdenis niet werkbaar (2004). *de Volkskrant*, 7 februari.

Beeldmateriaal

- Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam. © Corinne Noordenbos